

حقایق و دقایقی درباره حقایق الدقایق

مجید آقاخان پورسرخاب*

چکیده

دقایق الحقایق نام کتابی است که در سده هشتم به وسیله شیخ احمد رومی تألیف شده است. این کتاب - که مؤلف آن، خود را از کم‌ترین بندگان مولانا جلال‌الدین بلخی و مرید وی می‌داند - کهن‌ترین شرح و تفسیر مانندی بر مثنوی و غزلیات شمس می‌باشد که در سال ۱۳۵۴ به چاپ رسیده است. در کتابخانه مرکزی تبریز نسخه‌ای وجود دارد با عنوان حقایق الدقایق؛ و براساس این نسخه، مؤلف کتاب، بهاء‌الدین محمد معروف به سلطان ولد، فرزند مولانا جلال‌الدین محمد بلخی است. این نسخه که هم، نام آن و هم، نام مؤلفش اشتباه است، در واقع همان دقایق الحقایق شیخ احمد رومی است. مقاله حاضر ضمن بحث درباره چگونگی وقوع این سهو و خطا، به معرفی نسخه مزبور نیز می‌پردازد.

کلیدواژه: دقایق الحقایق، حقایق الدقایق، شیخ احمد رومی، سلطان ولد، کتابخانه مرکزی تبریز.

دقایق الحقایق در سال ۱۳۵۴ از سوی شورای عالی فرهنگ و هنر به اهتمام سیّد محمدرضا جلالی نائینی و با همکاری محمد شیروانی به چاپ رسید. در صفحه عنوان این کتاب، نام مؤلف را چنین ذکر کرده‌اند: «شیخ احمد رومی، از مشایخ سلسله مولویه سده هشتم هجری».

جلالی نائینی درباره وی می‌گوید:

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی و کتابدار کتابخانه مرکزی تبریز.

Email: a.sorkhab@yahoo.com

... شیخ احمد رومی عارفی جامع بین احکام شریعت و آداب طریقت بوده است و درین کتاب خود را مرید مولانا و اضعف عباد او معرفی کرده است. احتمال اینکه مؤلف شخصاً از محضر خداوندگار مولانا برخوردار شده باشد زیاد نیست، ولی این احتمال را به کلی نمی‌توان نفی نمود؛ زیرا فاصله بین رحلت خداوندگار [۶۷۲ ه.ق] و تألیف این کتاب [۷۲۰ ه.ق] در حدود چهل و هشت سال است.^۱

احمد رومی، عارف، شاعر و نویسنده سده‌های ۷-۸ ق [است]. تاریخ ولادت او روشن نیست، اما به گفته هامر، احمد رومی در کتاب الدقایق فی الطریق که ظاهراً در ۷۲۵ ق تألیف شده، خود را مردی ۵۰ ساله خوانده است. از این رو باید در حدود سال ۶۷۵ ق متولد شده باشد... ظاهراً احمد ابتدا مسافرت‌هایی در آسیای صغیر داشت و در حدود دهه دوم سده ۸ ق در عیوض از شهرهای مرکزی هند اقامت گزید و در آنجا به تألیف آثار عرفانی و اخلاقی خود پرداخت...

گرچه احمد خود را مرید مولانا خوانده است، اما به سبب وجود فاصله زمانی میان او و مولانا جلال‌الدین، نمی‌توان وی را شاگرد بی‌واسطه مولانا دانست. علاوه بر این، آنچه وی در آثار خود درباره آداب خاستگاهی و راه و روش زندگانی صوفیانه آورده است با آداب و قواعد طریقه مولویه سازگاری چندانی ندارد. در آثار او ذکری از مریدان و یاران مولانا و حتی از سلطان ولد، فرزند مولانا که هم‌عصر او بوده، دیده نمی‌شود. نویسندگان طریقه مولویه نیز در نوشته‌های خود از او یاد نکرده‌اند. با این قراین می‌توان گفت که ارادت او به مولانا جلال‌الدین از طریق مطالعه آثار او بوده و به اعتراف خودش از هدایت روحانی مولانا برخوردار بوده است. در هر حال احمد رومی، عارفی متشرع و ظاهراً حنفی مذهب بوده است.^۲

جلالی نائینی درباره موضوع دقایق الحقایق می‌نویسد:

این کتاب قدیم‌ترین تفسیر گونه‌ای از برخی ابیات مثنوی و دیوان کبیر است. مخصوصاً ابیاتی که خداوندگار در آنها به آیاتی از قرآن کریم یا حدیث یا خبری از پیامبر اسلام اشاره کرده است.^۳

همو دقایق را این گونه معرفی می‌کند:

این کتاب مشتمل است بر یک مقدمه و هشتاد فصل و هر فصلی معمولاً با آیتی از قرآن مجید یا حدیثی منقول از پیامبر اسلام آغاز می‌شود و پس از نقل

آیت یا حدیث، مؤلف ترجمه فارسی آن را آورده و به بیت یا ابیاتی از مثنوی یا دیوان کبیر استشهاد کرده و سپس به مناسبت معنی آن، داستانی بر وزن مثنوی سروده و در هر فصل، منظومه خود را به بیت یا ابیاتی از مثنوی ختم می‌کند و بیت زیر در آخر هر یک از ابواب تکرار شده است:

بشنو اکنون فصل دیگر ای سنی   تا دل و جانت بیابد روشنی^۴
 به تصریح خود مؤلف، کتاب در سال ۷۲۰ ه. ق و در شهر عَوْض هند تألیف شده است:

بود عشرين سبع مائه سال تمام   کاین رساله در عَوْض شد انتظام^۵
 مصحح در تصحیح و چاپ این کتاب از سه نسخه استفاده کرده است:

۱. نسخه متعلق به کتابخانه ملّی ملک (احتمالاً اوایل قرن نهم)
۲. نسخه کتابخانه مجلس سنا (مجلس شورای اسلامی)، (اواخر قرن نهم یا اوایل قرن دهم)
۳. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (اواخر قرن یازدهم یا اوایل قرن دوازدهم).

***

در کتابخانه مرکزی تبریز و در گنجینه نسخ خطی آن، نسخه‌ای نگهداری می‌شود به نام حقایق الدقایق، به شماره ۳۱۷۵، از مجموعه هدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی؛ و آن گونه که در خود نسخه نوشته شده است، این کتاب از تألیفات محمد بن مولانا جلال‌الدین یعنی بهاء‌الدین محمد، معروف به سلطان ولد است. امّا نام این نسخه نه حقایق الدقایق است و نه تألیف سلطان ولد؛ بلکه در حقیقت همان دقایق الحقایق شیخ احمد رومی است که به اشتباه به سلطان ولد نسبت داده شده است.

ما ابتدا مشخصات این نسخه را ذکر کرده و سپس به شرح و توضیح چگونگی علل بروز این اشتباه می‌پردازیم.

مشخصات نسخه کتابخانه مرکزی تبریز

قطع نسخه خشتی باریک، اندازه جلد ۱۴×۲۰ سانتی متر، نوع جلد چرمی پوسیده و کاغذ فرنگی است. خط آن نسخ و کاتبش محمد بن مصطفی مولوی استانبولی است. این نسخه ۲۱۹ ورق، هر ورق دارای ۱۷ سطر و اندازه سطور آن ۱۶×۱۰ سانتی متر است. نسخه در تاریخ ۱۱۲۲ ه. ق و در استانبول کتابت شده است.

آغاز نسخه

در صفحه آغاز آن ابتدا با شنگرف عبارت ذیل نوشته شده است:
هذا كتاب حقايق الدقايق من مؤلفات محمد بن مولانا جلال الدين والحق و
الارشاد والتقوى والدين محمد رومی عليه الرحمة والمغفرة قدس سرهما.
سپس کتاب این گونه شروع می شود:

بسم الله الرحمن الرحيم وبه يفتي. الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين و
الصّلوة والسّلام على خير خلقه محمد و آله و اولاده و صحبه اجمعين. اما بعد،
بدانکه این کتاب از تصانیف محمد بن جلال الدین رومی ابن شهاب الدین ولد
بن شیخ حسین ابن عطاء بلخی ابن نصر الله...

تعداد فصول نسخه و نیز انجام آن

در مقدمه این نسخه ذکر شده که دارای هشتاد فصل است (چاپ جلالی نائینی نیز
هشتاد فصل دارد)، اما فصل آخر یعنی هشتادم، در آن موجود نیست و نسخه در فصل
هفتاد و نهم، با این ابیات و عبارات تمام می شود:

چونکه خود بین گشت مرد از زور و زر
تو یزیدش نام نه، خاکش به سر
سرور خود بین [بود] خوار ای جواد
گرچه باشد او ز نسل کیتباد
همچنین فرمود مولانای ما
منبع احسان و صدر اولیا
مردم خودبین نباشد ای کبار
لایق آن جنت دارالقرار

تمت الكتاب الحقايق والدقايق بعون الله سبحانه وتعالى وحسن التوفيق
عن العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله الملك الغني، محمد بن مصطفى
المولوى الاستنبولى فى ليلة الجمعة فى الدّالْحجّة الشريفة فى ليلة اثنى و
عشرين و مائة بعد الالف. سنة ١١٢٢.

تاریخ کتابت نسخه

به طوری که می بینیم نسخه در ١١٢٢ ه. ق کتابت شده است. اما از آنجایی که رقم

صدگان صورت عددی تاریخ آن مخدوش و سوراخی در روی آن ایجاد شده است،
زنده یاد میر و دود سید یونسی مؤلف فاضل فهرست کتابخانه ملی تبریز، دچار سهو شده و
تاریخ کتابت نسخه را ۱۰۲۲ ه. ق ذکر کرده است.^۶

نام صحیح نسخه و مؤلف آن

این که نام صحیح کتاب، دقایق الحقایق است نه حقایق الدقایق و مؤلف آن شیخ
احمد رومی است، نه سلطان ولد، به قدری واضح و مبرهن است که شاید اقامه دلیل بر
آن چندان لازم و ضروری نباشد. همین قدر می‌گوییم که:
اولاً سلطان ولد در ۷۱۲ ه. ق درگذشته و این کتاب ۸ سال بعد از آن، یعنی در ۷۲۰
ه. ق تألیف شده است.

ثانیاً بنابر مشهور، آثار سلطان ولد عبارت‌اند از: مثنویات سه گانه به نامهای ۱.
ولدنامه (ابتدنامه) ۲. رباب‌نامه ۳. انتھانامه ۴. دیوان اشعار که شامل غزلیات، قصاید،
رباعیات، قطعات و... است. ۵. معارف بهاء ولد.^۷
ثالثاً نسخه‌هایی که جلالی نائینی در تصحیح خود از آنها استفاده کرده و در همه آنها
نام کتاب، دقایق الحقایق و مؤلف آن شیخ احمد رومی است و نیز نسخه کتابخانه مرکزی
تبریز، در واقع همه، نسخه‌های مختلف یک اثر هستند و اختلاف آنها در حد معمول
اختلافات نسخه بدلی است.

منشاء و علل این سهو و اشتباه و تکرار آن از سوی برخی محققین

۱. احتمالاً این سهو ابتدا از سوی کاتب نسخه نشأت گرفته، یا شاید نسخه‌ای که
کاتب از روی آن استنساخ می‌کرده مغلوپ بوده است. و یا اصلاً سهوی در کار نبوده و
افرادی اعم از کاتب یا هر شخص دیگری تعمداً و به هر دلیلی می‌خواستند این کتاب از
سلطان ولد باشد نه احمد رومی.

۲. مرحوم حاج محمد نخجوانی به آقا بزرگ طهرانی نامه‌ای نوشته و می‌گوید
نسخه‌ای از کتاب حقایق الدقایق، تألیف محمد بن مولانا (سلطان ولد) در کتابخانه ملی
تبریز موجود است. ایشان نیز به استناد نامه آقای نخجوانی دچار سهو شده و در الذریعه
می‌نویسد:

حقایق الدقائق، لمحمد بن مولانا جلال‌الدین رومی. کتب‌الینا الحاج محمد

اقالتخجوانی ان نسخه هذا الكتاب المكتوبة (۱۱۲۲) موجودة في مكتبة في تبريز و لم يذكر سائر خصوصياته، وقد كتب الفاضل المعاصر جلال الهمائي في مقدمة مثنوی ولدی در أسرار أحدى المعروف بولد نامہ والمطبوع (۱۳۵۶).
تفصیل احوال ناظمه و هو بهاءالدين محمد ولد، المعروف بسلطان ولد، ابن المولى جلال الدين المعروف بالرومی...^۸

۳. مرحوم سيّد يونسى نیز در فهرست کتابخانه ملى تبريز، اين اشتباه را تکرار و نام کتاب را حقایق الدقایق ذکر کرده و آن را به بهاءالدين محمد (سلطان ولد) نسبت داده است.^۹

۴. محمد جواد شمس نیز در دایرةالمعارف بزرگ اسلامى با اینکه کتاب را از احمد رومى مى داند ولی در معرفى آثار وی با استناد به سخن آقا بزرگ طهرانى مى نویسد:
نام این کتاب [یعنى، دقایق الحقایق] در برخی منابع [منظور، الذریعه] حقایق الدقایق آمده است.^{۱۰}

در حالی که منظور آقا بزرگ از حقایق الدقایق همان نسخه کتابخانه ملى تبريز بوده است.

نتیجه

حاصل سخن اینکه عنوان نسخه‌ای که در کتابخانه مرکزی تبريز به حقایق الدقایق موسوم و مؤلف آن بهاءالدين محمد بن مولانا معروف به سلطان ولد، قلمداد شده است صحیح نبوده و در واقع نام درست آن دقایق الحقایق و تألیف شیخ احمد رومى است.

پی نوشت ها

۱. جلالی نائینی، محمدرضا، مقدمه دقایق الحقایق، احمد رومى، ص دو.
۲. شمس، محمد جواد، «احمد رومى»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامى (ج ۷)، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی.
۳. جلالی نائینی، محمدرضا، مقدمه دقایق الحقایق، احمد رومى، ص سه.
۴. همان، صص چهار و پنج.
- د. همان، ص ۵۷۵.
۶. رک: سيّد يونسى، مير ودود، فهرست کتابخانه ملى تبريز، ج اول، ص ۴۳۳.
۷. این آثار به شرح ذیل چاپ و منتشر شده‌اند:

- ولدنامه: به تصحیح استاد علامه جلال‌الدین همایی، به اهتمام ماهدخت بانو همایی، تهران، نشر هما، ۱۳۷۶.

- رباب‌نامه: به اهتمام دکتر علی سلطانی گرد فرامرزی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

- دیوان سلطان ولد: به کوشش سعید نفیسی، تهران، نشر رودکی، ۱۳۳۸.

- معارف بهاء ولد: به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، نشر مولی، ۱۳۶۷.

۸. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، الجزء السابع، صص ۳۳-۳۴.

۹. سید یونسی، میر ودود، فهرست کتابخانه ملی تبریز، ج اول، ص ۴۳۳.

۱۰. شمس، محمد جواد، «احمد رومی»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی (ج ۷)، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی.

منابع و مأخذ

۱. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، الجزء السابع، چاپخانه مجلس، ج اول، ۱۳۲۷.

۲. رومی، احمد، دقایق الحقایق، به اهتمام محمدرضا جلالی نائینی و محمد شیروانی، تهران، شورای عالی فرهنگ و هنر، ۱۳۵۴.

۳. سید یونسی، میر ودود، فهرست کتابخانه ملی تبریز (کتب اهدائی مرحوم حاج محمد نخجوانی)، (ج اول)، تبریز، انتشارات کتابخانه ملی تبریز، ج اول، ۱۳۴۸.

۴. موسوی بجنوردی، کاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، (ج ۷)، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی حیان، ج اول، ۱۳۷۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هدانا لهذا

هذا كتاب حقائق الدقائق من مؤلفات محمد بن موالانا
جلال الدين والملق والابن شاد والتقوى والدين محمد
روحي عليه الترجمة والمختصرة قدس سرته
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين * والعاقبة للمتقين * والسنة
على خير خلقه محمد وآله وأولاده وصحبه أجمعين أما بعد
بداية كتاب از تصانيف محمد بن جلال الدين روهي
ابن شهاب الدين والشيخ حسين بن عطاء بن أبي نصر

پرتال جامع علوم انسانی

صفحه آغاز نسخه

خود بود خود تو ای و خود این کنان
 دخت آسوی که گشت او را کنان
 هر که خود بین کرد او خاف شود
 کما السیابها هست که ای مسر
 علم خود بین گفت نام سیاه
 زاهد خود بین بود خواری و خلق
 جو که خود بین گشت مراد زده
 سر و خود بین خواری جواد
 چینی ز بود عولای ما
 مردم خود بین نیلندی ای کبار
 زان خود بین خود خورشید خندان
 بر زمین زان خواری سوا بسو
 جمله احوال او باطل بشود
 علم و زهد و معرفت و زین
 علم خود بین خود زینت و تباه
 مسکن او دور خست جان خلق
 تو بدید من نام نه خاکش بس
 کجی باشد او زینس کی قباد
 مشع احسان و صد را اول
 این آن جنت و ان القرار
 کتبت المکتوبات العتایق والدقائق بعون الله
 سبحانه وتعالى وحسن التوفیق عن يد العبد الضعیف
 المحتاج الى رحمة الله الملك العقی محمد بن مصطفی
 المولوی الاستیون فی لیلة الجمعة فی الذ الحجة
 الثمینیة فی لیلة اتی و ثمانین سنه اتی و ثمانین و
 حالت جده الالف
 ۱۳۳۰

صفحة انجام نسخه

دوره جدید، سال پنجم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۶ (پیاپی ۳۹)